

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

شکوائیه در شعر قرن ششم (عصر سلجوقی)

استاد راهنما:

دکتر علی اصغر باباصفری

استاد مشاور:

دکتر محمود براتی خوانساری

پژوهشگر:

مرضیه فراحی قصرابونصر

مهرماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی خانم مرضیه فراچی قصر ابونصر

تحت عنوان:

شکوائیه در شعر قرن ششم (عصر سلجوقی)

در تاریخ ۱۳۹۰/۷/۲۳ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه ی عالی.....به تصویب نهایی رسید.

امضا

با مرتبه ی علمی دانشیار

دکتر علی اصغر باباصفری

۱- استاد راهنما

امضا

با مرتبه ی علمی دانشیار

دکتر محمود براتی خوانساری

۲- استاد مشاور

امضا

با مرتبه ی علمی استادیار

دکتر غلامحسین شریفی

۳- استاد داور داخل گروه

امضا

با مرتبه ی علمی استادیار

دکتر مریم محمودی

۴- استاد داور خارج ازگروه

امضا مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی
دکتر حسین آقا حسینی

سپاسگزاری

شکر و سپاس یکتای بی‌همتا است که همواره مهربانی بی‌کرانش را به این بنده نیازمند ارزانی داشته است.

و با شکر و سپاس از

اندیشه‌دانش دوست و دستان پرتوان پدرم، یگانه مشوقم در راه تحصیل علم

و قلب پر مهر ماد، یگانه دوست عزیز و بی‌همتایم

و برادر و خواهران عزیزم، هم‌بازی‌های دوران کودکی و پشیمان روزهای جوانی ام.

و با قدردانی ویژه از گرانمایه استادم جناب آقای دکتر بابا صفری که دریای علم و مهربانی است.

تقدیم به

آنان که شکوای غریبانه شان در این عالم خاکی جز به درگاه یکتای دادگر نرسید...

چکیده

شکواییه از گونه های ادبیات غنایی است که محتوای آن بر آمده از دردهای درونی و اسرار شاعر است و شاعر در آن می کوشد تا عامل رنج و آزردهی خاطر خویش را برای مخاطب روشن کند. به طور کلی شکواییه را بر اساس موضوع می توان به پنج دسته تقسیم کرد: ۱- شخصی ۲- فلسفی ۳- اجتماعی ۴- عرفانی ۵- سیاسی.

شکواییه از بدو ظهور شعر و شاعری، در آثار شاعران ایرانی راه یافت اما از عصر سلجوقیان به بعد با توجه به اوضاع سیاسی و اجتماعی، در شعر فارسی نسبت به دوره های قبل حضور پررنگ تری یافت. دوره مورد مطالعه در این رساله به سبب رخ دادن دو جنگ وحشتناک از جمله ادوار مهم تاریخ ایران است. اول حمله غزان که حکومت سلجوقیان را بر انداخت و دوم حمله مغول که منجر به بر انداختن حکومت خوارزمشاهیان شد. به علاوه در این دوره حکومت های دیگری در سر تا سر ایران مشغول حکمرانی بودند. عدم وجود یک حکومت واحد سبب بروز هرج و مرج و اختلافات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و... در قرن ششم گردید. تأثیر تغییر و تحولات سیاسی این دوره در ساختار اجتماعی و فرهنگی ایران در آثار ادبی این عصر قابل مشاهده است.

این رساله با بررسی مقوله شکواییه در آثار بیست شاعر برجسته قرن ششم با توجه به تقسیم بندی یاد شده نوشته شده است. هر یک از انواع شکواییه با در نظر گرفتن اشعار این شاعران به شاخه های مختلفی تقسیم و بسامد آن ذکر می شود. بر این اساس می توان گفت بیشترین میزان شکواییه، شکواییه شخصی و کمترین میزان آن مربوط به شکواییه سیاسی است. شکواییه در دیوان تمام شاعران این دوره کم و بیش وجود داشته است اما خاقانی شروانی را باید شکوه سرای قرن ششم نامید. عمق بخارایی کمترین میزان شکواییه را داراست. در مورد قالب های شعری رایج در این دوره که شکواییه در آنها سروده شده است، باید به ترتیب از قالب های غزل، قصیده، رباعی، قطعه، مثنوی، ترکیب بند و ترجیع بند نام برد.

کلید واژه ها: ادبیات غنایی، شعر، قرن ششم، دوره سلجوقی، شکواییه.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	۱
فصل اول : کلیات	۱
۱-۱ انواع ادبی در شعر	۱
۱-۱-۱ محتوا و درونمایه.....	۱
۱-۱-۱-۱ شعر حماسی	۲
۱-۱-۱-۲ شعر تعلیمی.....	۲
۱-۱-۱-۳ شعرنمایشی.....	۲
۱-۱-۱-۴ شعر غنایی	۲
۱-۱-۲ شعر غنایی وانواع آن	۲
۱-۲-۱-۱ شکواییه چیست؟	۳
۱-۲-۱-۲ انواع شکواییه	۴
الف) شکواییه شخصی	۴
ب) شکواییه فلسفی	۴
ج) شکواییه اجتماعی	۴
د) شکواییه عرفانی	۵
ه) شکواییه سیاسی	۵
۱-۲-۱-۳ اوضاع سیاسی ایران در عهد سلجوقی	۵
۱-۲-۱-۴ پادشاهی سنجر و ظهور خوارزمشاهیان و قراختایان	۶
۱-۲-۱-۵ روی کار آمدن خوارزمشاهیان	۷
۱-۲-۱-۶ ورود غزها به ایران و جنگ سلطان سنجر.....	۸
۱-۲-۱-۷ ایران پس از سنجر و اتسز	۹
۱-۲-۱-۸ اوج قدرت خوارزمشاهیان و حمله مغول	۱۰
۱-۲-۱-۹ جامعه شناسی در ادبیات	۱۱
۱-۳-۱ اوضاع اجتماعی عصر سلجوقی و تأثیر آن بر ادبیات قرن ششم	۱۱
الف) نزاع فرق مذهبی.....	۱۲
ب) غلامان ترک و فساد اخلاقی	۱۳

صفحه	عنوان
۱۳	(ج) ضعف دربارها
۱۵	۴-۱ سبک های شعر فارسی
۱۶	۱-۴-۱ شاخه خراسانی
۱۶	۲-۴-۱ شاخه اصفهانی
۱۶	۳-۴-۱ شاخه آذربایجانی
۱۷	۴-۴-۱ مختصات سبکی شعر قرن ششم
۱۷	(ف) سطح زبانی
۱۷	(ب) سطح فکری
۱۷	(ج) سطح ادبی
۱۷	۵-۱ انواع ادبی از لحاظ قالب در شعر قرن ششم
۱۸	۱-۵-۱ قصیده
۱۸	۲-۵-۱ غزل
۱۹	۳-۵-۱ مثنوی
۲۰	۴-۵-۱ قطعه
۲۰	۵-۵-۱ رباعی
۲۱	۶-۵-۱ ترکیب بند
۲۱	۷-۵-۱ ترجیع بند
۲۱	۶-۱ گذری بر زندگی بیست شاعر برجسته قرن ششم
۲۲	۱-۶-۱ خیام نیشابوری
۲۲	۲-۶-۱ معزی نیشابوری
۲۳	۳-۶-۱ سنایی غزنوی
۲۵	۴-۶-۱ ادیب صابر ترمذی
۲۵	۵-۶-۱ عمق بخارایی
۲۶	۶-۶-۱ عبدالواسع جبلی
۲۶	۷-۶-۱ سید حسن غزنوی
۲۷	۸-۶-۱ قوامی رازی
۲۸	۹-۶-۱ سوزنی سمرقندی
۲۸	۱۰-۶-۱ رشید وطواط

عنوان	صفحه
۱-۶-۱۱ مجیر الدین بیلقانی.....	۲۹
۱-۶-۱۲ فلکی شروانی.....	۳۰
۱-۶-۱۳ انوری ابیوردی.....	۳۰
۱-۶-۱۴ جمال الدین اصفهانی.....	۳۱
۱-۶-۱۵ خاقانی شروانی.....	۳۲
۱-۶-۱۶ ظهیر فاریابی.....	۳۴
۱-۶-۱۷ سیف اسفرنگی.....	۳۴
۱-۶-۱۸ لنبانی.....	۳۴
۱-۶-۱۹ نظامی گنجه ای.....	۳۵
۱-۶-۲۰ عطار نیشابوری.....	۳۵
فصل دوم: شکواییه شخصی.....	
۲-۱ شکوه از جور و جفا و بدخویی یار.....	۳۹
۲-۲ شکوه از فراق یار.....	۴۶
۲-۳ شکوه از بی اعتنایی یار.....	۵۱
۲-۴ شکوه از عشق و عاشقی.....	۵۵
۲-۵ شکوه از بی وفایی یار و نشستن او با اغیار.....	۵۸
۲-۶ شکوه از چشم و دل.....	۶۲
۲-۷ شکوه از ناکامی.....	۶۴
۲-۸ شکوه از بی خبری یار از حال عاشق.....	۶۵
۲-۹ شکوه از ممدوح و بی اعتنایی وی.....	۶۶
۲-۱۰ شکوه از فراق ممدوح و عدم دیدار وی.....	۷۱
۲-۱۱ شکوه از تنهایی و بی همدمی.....	۷۳
۲-۱۲ شکوه از دشمنان و حسودان.....	۷۶
۲-۱۳ شکوه از دوستان.....	۷۹
۲-۱۴ شکوه از فراق دوستان.....	۸۰
۲-۱۵ شکوه از فقر.....	۸۱
۲-۱۶ شکوه از خویشان.....	۸۲
۲-۱۷ شکوه از پیری و موی سپید.....	۸۳

عنوان	صفحه
۱۸-۲ شکوه از گذر عمر و بی‌ثمری آن	۸۵
۱۹-۲ شکوه از بیماری	۸۷
۲۰-۲ شکوه از غم و اندوه و عدم شادی	۸۸
۲۱-۲ شکوه از جوانی	۸۹
۲۲-۲ شکوه از ماه مبارک رمضان	۸۹
فصل سوم: شکواییه فلسفی	۹۴
۱-۳ شکوه از چرخ و فلک	۹۵
۲-۳ شکوه از روزگار و زمانه و جهان	۱۰۰
۳-۳ شکوه از بخت و اقبال	۱۰۶
۴-۳ شکوه از قضا و قدر	۱۰۸
۵-۳ شکوه از مرگ	۱۰۹
فصل چهارم: شکواییه اجتماعی	۱۱۴
۱-۴ شکوه از مردم زمانه	۱۱۵
۲-۴ شکوه از کساد بازاری شعر و شاعری	۱۲۰
۳-۴ شکوه از شهر و دیار خود و دیگر شهرها	۱۲۳
۴-۴ شکوه از دگرگونی ارزش‌ها	۱۲۵
۵-۴ شکوه از فقدان جود و بخشش	۱۲۷
۶-۴ شکوه از حمله غزان به خراسان	۱۲۸
۷-۴ شکوه از صوفیان ظاهرنا	۱۲۹
۸-۴ شکوه از اوضاع پریشان جامعه	۱۳۰
۹-۴ شکوه از قحطی	۱۳۰
۱۰-۴ شکوه از تملق و چاپلوسی	۱۳۱
فصل پنجم: شکواییه عرفانی	۱۳۵
۱-۵ شکوه از نفس	۱۳۶
۲-۵ شکوه از خودپرستی	۱۳۸
۳-۵ شکوه از گرفتاری در دنیا	۱۳۹
۴-۵ شکوه از بی‌پایانی راه سلوک	۱۳۹

صفحه	عنوان
۱۴۳	فصل ششم: شکواییه سیاسی
۱۴۴	۱-۶ شکوه از دستگاه حکومتی
۱۴۵	۲-۶ شکوه از کارگزاران دولتی
۱۴۹	پیوست ها
۱۵۲	نتیجه گیری
۱۵۵	منابع و مآخذ

فهرست شکل ها

عنوان	صفحه
شکل ۱-۲ نمودار دایره ای وجدول درصد انواع شکواییه شخصی در دیوان شاعران	۹۱
شکل ۲-۲ نمودار بسامد انواع شکواییه شخصی	۹۲
شکل ۳-۲ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه شخصی از لحاظ قالب	۹۲
شکل ۴-۲ نمودار بسامدی شکواییه شخصی از لحاظ قالب	۹۲
شکل ۵-۲ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه شخصی در دیوان شاعران	۹۳
شکل ۶-۲ نمودار بسامدی شکواییه شخصی در دیوان شاعران	۹۳
شکل ۱-۳ نمودار دایره ای (درصدی) انواع شکواییه فلسفی	۱۱۱
شکل ۲-۳ نمودار بسامدی انواع شکواییه فلسفی	۱۱۱
شکل ۳-۳ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه فلسفی از لحاظ قالب	۱۱۲
شکل ۴-۳ نمودار بسامدی تعداد شکواییه فلسفی از لحاظ قالب	۱۱۲
شکل ۵-۳ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه فلسفی در دیوان شاعران	۱۱۳
شکل ۶-۳ نمودار بسامدی شکواییه فلسفی در دیوان شاعران	۱۱۳
شکل ۱-۴ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه اجتماعی	۱۳۲
شکل ۲-۴ نمودار بسامدی انواع شکواییه اجتماعی	۱۳۲
شکل ۳-۴ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه اجتماعی از لحاظ قالب	۱۳۳
شکل ۴-۴ نمودار بسامدی شکواییه اجتماعی از لحاظ قالب	۱۳۳
شکل ۵-۴ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه اجتماعی در دیوان شاعران	۱۳۴
شکل ۶-۴ نمودار بسامدی شکواییه اجتماعی در دیوان شاعران	۱۳۴
شکل ۱-۵ نمودار دایره ای (درصدی) انواع شکواییه عرفانی	۱۴۰
شکل ۲-۵ نمودار بسامدی انواع شکواییه عرفانی	۱۴۰
شکل ۳-۵ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه عرفانی از لحاظ قالب	۱۴۱
شکل ۴-۵ نمودار بسامدی شکواییه عرفانی از لحاظ قالب	۱۴۱
شکل ۵-۵ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه عرفانی در دیوان شاعران	۱۴۲
شکل ۶-۵ نمودار بسامدی شکواییه عرفانی در دیوان شاعران	۱۴۲
شکل ۱-۶ نمودار دایره ای (درصدی) انواع شکواییه سیاسی	۱۴۶
شکل ۲-۶ نمودار بسامدی انواع شکواییه سیاسی	۱۴۶
شکل ۳-۶ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه سیاسی از لحاظ قالب	۱۴۷

صفحه	عنوان
۱۴۷.....	شکل ۴-۶ نمودار بسامدی شکواییه سیاسی از لحاظ قالب
۱۴۸.....	شکل ۵-۶ نمودار دایره ای (درصدی) شکواییه سیاسی در دیوان شاعران
۱۴۸.....	شکل ۶-۶ نمودار بسامدی شکواییه سیاسی در دیوان شاعران

پیشگفتار

به طور کلی تقسیم‌بندی‌های متفاوتی برای آثار منظوم از لحاظ درون‌مایه، موضوعات شعری و مقاصدی که در کلام منظوم وجود دارد، در نظر گرفته شده است. هر یک از این انواع دارای ساختار خاص خود است، آخرین تقسیم‌بندی در مورد مفاهیم شعری در ادب اروپایی، چنان که خواهیم گفت، تقسیم آن‌ها به شعر حماسی، شعر تعلیمی، شعرنمایشی و شعرغنائی است. این تقسیم‌بندی در دوره‌معاصر، در شعر فارسی تا حدی پذیرفته شده است. شعر غنائی که شکواییه یکی از گونه‌های آن است در واقع بیان هنری عواطف و احساسات شاعر است. هم‌چنان که شادی‌ها، لذت‌های زندگی و کام‌یابی‌ها احساسات و عواطف شاعر را به هیجان درمی‌آورد؛ ناکامی‌ها ورنج‌ها نیز عواطف درونی او را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به شکوه و شکایت وا می‌دارد.

از آن‌جا که جوامع پر هرج و مرج که همواره با جنگ و زد و خورد روبروست بستر مناسبی برای سرودن شکوه و شکایت است و قرن ششم نیز دوره ای است که از طرفی ظلم و تباهی در آن به اوج خود می‌رسد و از هر سو حکومتی در ایران سر بر می‌آورد؛ خوارزمشاهیان، شروانشاهان، خاندان ایلدگز، سلجوقیان، سلغریان و در رأس همه خاندان عباسی و از طرف دیگر در این قرن برجسته‌ترین شاعران ادبیات فارسی ظهور کرده اند و تعهد و وجدان بیدار هر انسان فرهیخته از تصویر کردن اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمانه خود به دور نیست و خواه ناخواه آینه تمام عیار روزگار خود است. با مطالعه آثار این شاعران به خوبی پیداست که مقوله شکواییه جایگاه خوبی برای گفتن دردها ورنج‌هایی است که یک ملت از اوضاع سیاسی متحمل می‌شود، بنابراین پرداختن به مبحث شکواییه در این عهد به عنوان گونه‌ای از ادبیات غنائی می‌تواند سبب به وجود آوردن درک بهتر از اوضاع زمانه و تأثیر آن بر اذهان عمومی شود.

مهم‌ترین دولت ترک که تشکیل آن مقدمه تحول بزرگی در تمدن اسلامی و خاصه در ایران است، دولت سلجوقی است. شعر فارسی در این عصر از همه حیث در اوج مراحل کمال و مقرون به تحول بود. شعر این دوره را به لحاظ جغرافیایی به سه شاخه می‌توان تقسیم کرد:

(۱) شاخه خراسانی: از برجستگان این شاخه می‌توان از: خیام نیشابوری، امیرمعزی نیشابوری، سنایی غزنوی، ادیب صابر ترمذی، عمیق بخارایی، عبدالواسع جبلی، سید حسن غزنوی، سوزنی سمرقندی، رشیدالدین وطواط، انوری ایبوردی، ظهیرالدین فاریابی، سیف‌الدین اسفرنگی و عطار نیشابوری نام برد.

(۲) شاخه اصفهانی: از برجستگان این شاخه می‌توان از قوامی رازی، جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی و رفیع‌الدین لبنانی نام برد.

(۳) شاخه آذربایجانی: از برجستگان این شاخه می‌توان از مجیرالدین بیلقانی، فلکی شروانی، خاقانی شروانی و نظامی گنجوی نام برد.

در این تحقیق کوشش شده تا موضوع شکواییه در شعر شاعران نامبرده مورد بررسی و تحلیل قرارگیرد. از آن‌جا که علل رنج و اندوه در دنیا برای آدمی اندک نیست و بشر همیشه در مقابل ناملایمات ناشکیبایه است، شکواییه دامنه

گسترده‌ای در شعر غنایی که محل سرودن عواطف و احساسات است، پیدا می‌کند که آن را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد: ۱. شخصی ۲. فلسفی ۳. اجتماعی ۴. عرفانی ۵. سیاسی.

هدف از این پژوهش تبیین عوامل مؤثر در سرودن شکواییه، بررسی و معرفی نمونه‌های برجسته شکواییه و تقسیم آن‌ها و تحلیل ساختاری و محتوایی شکواییه در شعر قرن ششم و هم‌چنین بررسی رابطه قالب‌های مختلف شعری با محتوای شکواییه است.

خاطر نشان می‌شود که این رساله در مسیر نیل به اهداف ذکر شده با فرضیات و پرسش‌های زیر روبرو بوده است که در بخش نتیجه‌گیری مفصل در مورد آن‌ها بحث خواهد شد:

۱- بی‌توجهی سلجوقیان به شعر و شاعری در سرودن شکواییه تأثیر به‌سزایی داشته است.

۲- بیشترین میزان شکواییه‌ها موضوعات شخصی و کمترین آن‌ها موضوعات عرفانی است.

۳- ساختار و محتوای شکواییه در شعر سبک سلجوقی چگونه است؟

۴- شکواییه در کدام یک از شاخه‌های شعری رایج در عهد سلجوقی بیشتر است؟

روش تحقیق در این رساله کتابخانه‌ای، اسنادی و تحلیل محتواست. ابتدا به آثاری که در زمینه انواع ادبی و موضوعات مربوط به شکواییه تألیف شده مراجعه و نکات لازم فیش‌برداری شد. سپس دیوان هر یک از شاعران برجسته سبک سلجوقی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و پس از استخراج موارد شکواییه از آن‌ها به دسته‌بندی و تحلیل اشعار پرداخته شد.

در مورد پیشینه تحقیق باید گفت، پس از جستجو در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی، نرم‌افزار نمایه، فهرست مقالات ایرج افشار و فهرست پایان‌نامه‌ها مشخص شد که تاکنون هیچ کار مستقلی به صورت کتاب، مقاله و پایان‌نامه در این باره انجام نگرفته است. تنها دو پایان‌نامه وجود داشت: یکی با عنوان «شکواییه در سبک بازگشت ادبی» با پژوهش خانم اعظم سبحانی و راهنمایی استاد گرامی، آقای دکتر باباصفری و دیگری با عنوان «شکواییه در سبک عراقی» با پژوهش خانم نرگس ملک زاده و راهنمایی استادان گرامی آقایان: دکتر باباصفری و دکتر براتی. لازم به ذکر است که این رساله شامل شش فصل می‌باشد. فصل اول اشاره‌ای است به اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر سلجوقی و انواع و قالب‌های شعر در این عصر و معرفی شاعران برجسته این دوره. و پنج فصل دیگر بر اساس انواع شکواییه‌های این دوره براساس بسامد به ترتیب شخصی، فلسفی، اجتماعی، عرفانی و سیاسی نام گرفته است. ترتیب اشعار شکوایی هر فصل و بخش با توجه به بسامد موضوعی است و ذکر اشعار شاعران بر اساس ترتیب تاریخ فوت آن‌ها می‌باشد تا خواننده با سیر تحول تاریخی یک موضوع و مضمون بیشتر آشنا شود.

فصل اول

کلیات

۱-۱ انواع ادبی در شعر فارسی

بحث انواع ادبی در شعر فارسی بر دو رکن استوار است: (۱) محتوا (۲) قالب

۱-۱-۱ محتوا و درون‌مایه: «عبارت است از موضوعات شعری و نوع افکار و عواطف و حالات و تجربیات

شاعران و مقاصدی که در کلام منظوم یا آفرینش‌های شعری بیان شده است» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۴۸).

بنابراین هر اندیشه و احساسی به عنوان یک مظروف می‌تواند در قالب و ظرف‌های متفاوت جلوه‌گری کند.

در واقع باید گفت: «انواع ادبی مشتمل بر موضوعاتی است که در قالب‌هایی ویژه و با اختصاصات فنی و قواعدی

خاص، به صورت شعر یا نثر بیان می‌شود و نظریهٔ انواع ادبی، کوششی است در راه تقسیم‌بندی موضوعات

گونگون ادبی با توجه به شکل ظاهری یا قالب‌هایی که موضوعات مورد نظر با مشخصات و قوانین ویژهٔ خود در

آن قالب‌ها آفریده و تألیف شده است، چنان که هر یک از انواع شعر حماسی، غنایی، تعلیمی و نمایشی ساختمان

و هندسه خود را داراست» (همان: ۱۰).

بر اساس نظر ناقدان اروپایی که از میراث تفکرات یونانی بهره‌مندند، شعر را می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد.

از هر کدام تعریفی کوتاه از سوی صاحب نظران ارائه می‌شود:

۱-۱-۱-۱ شعر حماسی

«داستان روایی با زمینه قهرمانی و صبغه قومی و ملی که حوادثی بیرون از حدود و عادت در آن جریان دارد» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۹).

۱-۱-۱-۲ شعر تعلیمی

«شعری است که هدف سراینده در آن آموزش اخلاق و تعلیم اندیشه‌های پسندیده مذهبی و عرفانی یا علوم و فنون باشد» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۷۷).

۱-۱-۱-۳ شعر نمایشی

«عبارت است از شعری که در آن به تصویر و تجسم حادثه‌ای تاریخی یا خیالی از زندگی انسان پرداخته می‌شود و شاعر هیچ‌گونه دخالتی در آن حادثه ندارد» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۸).

۱-۱-۱-۴ شعر غنایی

«شعری است که شاعر در آن خویشتن خویش را موضوع قرار می‌دهد، به عبارت دقیق‌تر شعر غنایی، سخن گفتن از تمام احساسات است» (رستگارفسائی، ۱۳۸۰: ۱۴۲).

نظر به این که شکواییه گونه‌ای از ادبیات غنایی است و بحث اصلی این رساله محسوب می‌شود، دیگر انواع ادبی را با همین توضیح مختصر رها کرده و به بحث و بررسی جدی‌تری در مورد ادبیات غنایی پرداخته می‌شود.

۱-۱-۲ شعر غنایی و انواع آن

در مورد شعر غنایی آراء مختلفی وجود دارد و هر یک از مکتب‌های نقد و بررسی آثار ادبی نظر و تعریفی متفاوت نسبت به آن دارند. بر اساس نظر مکتب رماتنیسم شعر غنایی شعری است که احساسات و عواطف شخصی و خصوصی را بیان می‌کند و شاعر «خویشتن خویش» را در اثر خود موضوع قرار می‌دهد و به بیان احساس و تأثیرپذیری خود از زندگی می‌پردازد. در واقع باید گفت به جز بعضی از آثار غنایی که جنبه شخصی محض دارد شعر غنایی، شعری اجتماعی است. در شعر غنایی که به بیان «احساس شخصی» می‌پردازد، معنی عام این هر دو کلمه در این تعریف مد نظر است. مفهوم احساس در سطحی وسیع، که عبارت است از غم و شادی، عشق و نفرت، لذت و ناکامی، رنج و خوشی و هزاران احساس دیگری که آدمی در لحظات زندگی درک می‌کند. و شخص شاعر به عنوان انسانی است عاطفی و تأثیرپذیر که روح او با تمام جامعه پیوند دارد. (رک: رزمجو، ۱۳۷۰: ۶۶)

شعر غنایی دامنه‌دارترین و وسیع‌ترین انواع شعر فارسی است. «موضوعاتی که در ادب فارسی حوزه شعر غنایی را تشکیل می‌دهد، تقریباً تمام موضوعات رایج است، به جز حماسه و شعر تعلیمی. حتی داستان‌های منظوم ادب فارسی (که نمی‌توان به دقت عنوان دراماتیک و نمایشی برای آن اطلاق کرد) همه در مقوله شعر غنایی قرار می‌گیرند» (حاکمی، ۱۳۸۶: ۱۶).

به طور کلی باید گفت موضوعات مختلفی که شعر غنایی در برمی‌گیرد عبارتند از:

عاشقانه‌ها، مدح و ستایش، هجو و نکوهش، حسب‌حال، مرثیه، حبسیه، شکواییه، هزل، تقاضا و درخواست، طنز، شعرهای سرگرم‌کننده یعنی لغز و معما، ماده تاریخ، چیستان، شهر آشوب، مفاخره، نقیضه‌گویی، سوگندنامه، ساقی‌نامه و خمیریات، مناظره، ده‌نامه و سی‌نامه و اخوانیات.

همانند هر یک از انواع چهارگانه در آثار ادبی هر یک از گونه‌های ادبیات غنایی هم دارای ساخت ویژگی‌های خاص خود هستند و هر یک تعریفی خاص خود دارند. البته باید گفت هر کدام از این گونه‌ها نیز در دوره‌ای بالیده و در دوره‌ای دیگر رو به ضعف نهاده‌اند. با این که شکواییه در همه ادوار دیده می‌شود اما می‌توان گفت در دوران هرج و مرج و جنگ حضور پررنگ تری دارد. مرثیه‌ها به خصوص مرثیه‌های اجتماعی در زمان تغییر اوضاع و احوال فکری و ارزشی جامعه سروده شده‌اند. این همه نشان‌دهنده تأثیر اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی جامعه بر روح و روان بشر است.

۱-۲-۱-۱-۱ شکواییه چیست؟

شکواییه یا همان بث الشکوی ریشه‌ای قرآنی دارد و از قول یعقوب نبی(ع) در قرآن کریم گرفته شده است. آن جا که می‌فرماید: «إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ». (یوسف: ۸۶).

بث در لغت به معنی اندوه سخت، اندوهی که به علت شدت نمی‌توان آن را نهان داشت. (دهخدا: بث). و شکوی به معنی شکایت کردن و گله مندی و ناله و افغان و زاریست. (همان: شکوی).

در تعریف اصطلاحی شکواییه که بحث اصلی در این رساله است باید گفت «به اشعاری اطلاق می‌شود که شاعر در قبال ناملازمات و محرومیت‌های وارده بسراید و حکایت از رنج و اندوه و یأس و ناکامی و تیره روزی و بدبختی گوینده آن کند» (مؤتمن، ۱۳۶۴: ۲۸۸). یا به عبارتی دیگر «هر شعری که محتوای آن برآمده از دردهای درونی و اسرار شاعر و هدف از آن عقده‌گشایی و یا خبر کردن دیگران از حال شخص باشد» (رزمجو، ۱۳۷۰: ۱۰۹).

شکوایه در واقع نوعی پرده‌برداری از رنج‌ها و آلام درونی است که شاعر را می‌آزارد. هر چند شاعر در حسب حال‌ها، سوگ سروده‌ها، زندان سروده‌ها غم و اندوه خود را بیان می‌دارد و در هجوها و حتی پشت خنده‌های تلخ و تمسخر آمیزش در طنزپردازی‌ها خشم و انزجار خود را نسبت به عوامل غم و اندوهش فریاد می‌زند اما در شکوایه‌ها با معرفی این عوامل ناله سر می‌دهد و به طریقی عجز و ناتوانی خود را در برابر جریان زندگی و آنچه درون او می‌گذرد با مخاطب در میان می‌گذرد، در واقع وقتی شاعر آرزوگی خاطر خود را بیان می‌کند می‌خواهد عامل رنج درونی‌اش را برای مخاطب روشن تر کند. «اهمیت شکوایه‌ها بیشتر در شناساندن روحيات سرایندگان آن‌هاست. زیرا شکوایه علاوه بر آشکار کردن وضع نامطلوب زندگی شاعر از جامعه آرمانی او نیز تصویر روشنی به دست می‌دهد» (سرامی، ۲۰۰۸).

۱-۲-۲-۱ انواع شکوایه

از آن‌جا که موضوعاتی که موجب اندوهگینی انسان و انگیزه شکایت و گله‌مندی او می‌شود بی‌شمار و متعدد است طبقه‌بندی آن‌ها دشوار است. با این همه از نظر محتوایی می‌توان آن‌ها را به پنج دسته تقسیم کرد: ۱- شکوایه شخصی ۲- شکوایه فلسفی ۳- شکوایه اجتماعی ۴- شکوایه عرفانی ۵- شکوایه سیاسی.

الف). شکوایه شخصی: این عنوان از شکوایه در میان شاعران عمومیت دارد و تقریباً می‌توان گفت در دیوان تمام شاعران دیده می‌شود. شاعر در این اشعار از ضعف جسمانی و پریشان حالی، بیماری، پیری، خواری و بی‌کسی، تنهایی و بی‌همدمی و نداری و فقر، از دوستان و دشمنان، از ممدوح و معشوق شکوه سر می‌دهد. بخش اعظم شکوایه‌های شخصی به ناکامی‌های عاشقانه تعلق دارد. شاعر در شکوه‌های عاشقانه از جور و جفا، فراق، بی‌وفایی، تغافل، پیمان‌شکنی، خودبینی و تکبر معشوق شکوه و شکایت سر می‌دهد.

ب). شکوایه فلسفی: در این شکوایه‌ها شاعر از دستگاه آفرینش، گردش آسمان، ناسازگاری بخت، نابرابری‌های مقدر، ناپیدایی غایات امور، مرگ، قضا و قدر و همه آن‌چه برای بشر گنگ و ناملموس است شکوه می‌کند.

ج). شکوایه اجتماعی: جوهره این شکوایه‌ها بیان ناهماهنگی جامعه آرمانی شاعر با جامعه‌ای است که خود در آن به ناکامی زندگی می‌کند. دیوان کمتر شاعر نامدار ایرانی از این گونه شکوایه‌ها خالی است. شاعر در این گونه اشعار از مردم زمانه، مردم شهر و دیار خود، اوضاع پریشان جامعه و هر گونه نابسامانی که در جامعه می‌بیند به شکوه و شکایت می‌پردازد.